

Vincent Stolk

Tussen autonomie en humaniteit

De geschiedenis van levensbeschouwelijk humanisme in
relatie tot opvoeding en onderwijs tussen 1850 en 1970

Humanistisch Erfgoed 19

HUMANISTISCH HISTORISCH CENTRUM

PAPIEREN TIJGER

Tussen autonomie en humaniteit

De geschiedenis van levensbeschouwelijk humanisme in relatie tot
opvoeding en onderwijs tussen 1850 en 1970

Between autonomy and humanity

The history of modern humanism in relation to education
between 1850 and 1970

(with a Summary in English)

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit
voor Humanistiek te Utrecht op gezag van de Rector Magnificus, prof.
dr. Gerty Lensvelt-Mulders, ingevolge het besluit van het College voor
Promoties

in het openbaar te verdedigen op 14 september 2015 om 12.30 uur

door Vincent Johannes Stolk
geboren op 9 oktober 1984, te Dordrecht

Inhoud

Algemene inleiding	9
1 Pedagogische doelen tussen autonomie en humaniteit	15
2 Nimrod Aloni en de vier benaderingen van de humanistische pedagogiek	21
3 Humanisme in context: een begripshistorische benadering	25
4 Periodisering en casestudies	29
5 Het tijdschrift als historische bron	33
Eerste casus – De Dageraad en de natuurlijke opvoeding (1855-1867)	39
1 Inleiding	40
2 Natuur en opvoeding	55
3 Praktische, wetenschappelijke of algemene vorming op de volksschool	75
4 ‘Laplace meer dan Plato’. Exacte schoolvakken en hun vormingswaarde	100
5 De identiteit van het onderwijs tussen orthodoxie en vrijzinnigheid	120
6 De stoute vraag: ‘genieten alle kinderen onderwijs?’	136
7 Conclusie: natuurlijke opvoeding en humaniteit	141
Tweede casus – ‘Wie het kind heeft, heeft de toekomst’. Vrijdenkers, oorlog en de opvoeding voor een betere wereld (1912-1922)	145
1 Inleiding	146
2 Pedagogiek en levensbeschouwing bij vrijdenkers	157
3 Pedagogiek tegen de oorlog	176
4 Een nieuwe school voor een nieuwe wereld: reformpedagogiek	203
5 De organisatie van de rijpere jeugd	223
6 Conclusie: opvoeding tot wereldverbetering	244
Derde casus – Op de stroom van vernieuwing: humanisten en levensbeschouwelijke vorming (1945-1970)	249
1 Inleiding	250
2 Humanisme in de herkaveling van het levensbeschouwelijk landschap	255
3 De identiteit van het openbaar onderwijs in de geest van de doorbraak	277
4 Grondslagen, inhoud en doorwerking van de humanistische pedagogiek	303
5 Conclusie: de humanistische beweging een kind van haar tijd	359

Besluit	365
1 Samenvatting van de casussen	366
2 Conclusies	373
3 Methodologie: terugblik en conclusies	379
4 Tot slot	385
Bijlagen	387
Geraadpleegde bronnen en literatuur	388
Summary	416
Dankwoord	426
Curriculum Vitae	427
Register	428

Algemene inleiding

De herziening van de Grondwet in 1848 bracht Nederland een nieuw grondrecht: vrijheid van vereniging en vergadering. Alle Nederlanders mochten nu een vereniging oprichten zonder eerst toestemming te vragen aan de overheid. In 1855 kreeg dit grondrecht een nadere uitwerking in de Wet op vereniging en vergadering. Een jaar later maakte een groep afgescheiden vrijmetselaars gebruik van het grondrecht en richtte de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' op. In overeenstemming met andere grondrechten als persvrijheid en vrije meningsuiting legde de vereniging haar missie statutair vast: naast het bevorderen van de onderlinge verbroedering zou ze op zoek gaan naar waarheid, geleid door natuur en rede, en meewerken aan het geluk van de maatschappij.¹

De Dageraad is te boek komen te staan als de eerste levensbeschouwelijke en maatschappelijk betrokken vereniging in Nederland die niet een goddelijke openbaring als hoogste kenbron aansloeg, maar rede en natuur. Om die reden beschouwen onderzoekers De Dageraad als eerste exponent van het georganiseerde humanisme in Nederland. De vrijdenkers waren volgens hen voorlopers van het levensbeschouwelijke humanisme dat later institutionele inbedding kreeg in het Humanistisch Verbond. Deze organisatie werd in 1946 opgericht als een geestelijk huis voor buitenkerkelijken. Vergelijkbaar met De Dageraad wilde het Humanistisch Verbond buitenkerkelijken op een niet-godsdienstige levensbeschouwelijke grondslag verenigen en het zijne doen aan maatschappijverbetering, in eerste instantie door te ijveren voor gelijkberechtiging van humanisten.²

Historici hebben onderzoek gedaan naar uiteenlopende aspecten van De Dageraad en het Humanistisch Verbond als modern-humanistische organisaties. Zij keken bijvoorbeeld naar organisatorische ontwikkelingen en levensbeschouwelijke verschuivingen tussen vrijzinnig christendom en atheïsme. Veel aandacht kreeg de relatie tussen humanisme en maatschappelijke betrokkenheid. Bracht hun levensbeschouwing vrijdenkers en humanisten tot de voorste linies van maatschappelijke veldslagen als de sociale kwestie, vrouwen- en homo-emancipatie, oorlog en kolonisatie?³

- 1 Zie bijv.: Bert Gasenbeek, Wouter Kuijman en Jo Nabuurs, 'Honderdvijftig jaar vrijdenkersbeweging. Een encyclopedisch overzicht 1856-2006', in: B. Gasenbeek, J.C.H. Blom en J.W.M. Nabuurs (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland* (Amsterdam: Boom, 2006) 25-86, m.n. 32-34.
- 2 Jan Baars, *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 131-133; Tjeerd Flokstra en Sjoerd Wieling, *De geschiedenis van het Humanistisch Verbond. 1946-1986* (Zutphen: Walburg Pers, 1986) 15-17; Bert Boelaars, *De kostbare mens* (Amsterdam/Antwerpen: Arbeiderspers, 2002 – 3e gew. druk; 1e druk 1997) 107-109; J.C.H. Blom, 'De vrijdenkersbeweging in Nederland. Enkele inleidende opmerkingen', in: *God noch autoriteit*, 11-24, m.n. 12; Gasenbeek, Kuijman en Nabuurs, 'Honderdvijftig jaar', 73-74. De Rotterdamse vrijdenkersvereniging 'De Lichtstraal' werd twee jaar eerder dan 'De Dageraad' opgericht, maar bleef klein en ging in 1857 over in De Dageraad.
- 3 Voor een overzicht van het debat over deze vraag in relatie tot vrijdenkers, zie: Vincent

Uit onderzoek bleek dat ze weliswaar niet altijd in de frontlinie vochten, maar met bijvoorbeeld de schrijver Eduard Douwes Dekker (1820-1887), de anarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), de feministe Wilhelmina Drucker (1847-1925) en de homoactivist Rob Tielman (1946) in hun gelederen speelden vrijdenkers en humanisten een belangrijke maatschappelijke rol.⁴

Maatschappelijke thema's waar historici van het humanisme tot nu toe minder aandacht voor hadden zijn opvoeding en onderwijs. Dat is opvallend, want liep de weg naar een betere maatschappij ook niet via het kind? De onderwijshistoricus Tom Steele constateert in een internationaal comparatieve studie naar progressieve onderwijsbewegingen in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw dat onderwijshervormingen hand in hand gingen met epistemologische vernieuwing.⁵ Ofwel, een nieuwe kijk op kennis en waarheid ging gepaard met een nieuwe benadering van opvoeding en onderwijs. Waren vrijdenkers en humanisten epistemologische vernieuwers? Wat vrijdenkers betreft: met name in de negentiende eeuw droegen ze bij aan de verspreiding van verlichte ideeën die zeker geen gemeengoed waren onder alle lagen van de bevolking. Soms vormden ze zelfs de voorhoede bij de popularisering en verspreiding van nieuwe inzichten, zoals die van Charles Darwin (1809-1882). Maar ook als vrijdenkers er conservatieve of achterhaalde ideeën op nahielden, zorgden hun natuurwetenschappelijke denkkader en godsdienstkritische ideeën ervoor dat ze ten minste het streven hadden epistemologisch vernieuwend te zijn. Dat vormt aanleiding om af te vragen welke pedagogische consequenties zij verbonden aan hun vrijdenken.⁶

Stolk, *De dageraad van het positief atheïsme. Jan Hoving over godsdienst en seksualiteit in het Interbellum* (Breda: Papieren Tijger, 2008) 41-45.

- 4 Zie bijv.: Dick van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Amsterdam: SUN, 2003 – 8e druk; 1e druk 2002); Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Antwerpen: Houtekiet [etc.], 2012); Marianne Braun, 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (digitaal op resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata, versie 13 januari 2014)*; Bert Gasenbeek en Floris van den Berg (red.), *Rob Tielman. Een begeesterd humanist* (Breda: Papieren Tijger, 2010) m.n. 260-308. Overigens hebben de biografen van Multatuli en Domela Nieuwenhuis relatief weinig aandacht voor hun vrijdenken.
- 5 Tom Steele, *Knowledge is power! The rise and fall of European popular educational movements, 1848-1939* (Oxford etc.: Lang, 2007) 6.
- 6 Blom, 'De vrijdenkersbeweging in Nederland', 23-24; Stolk, *De dageraad*, 10-11; Idem, "'De natuur zal spreken.'" Multatuli en andere pedagogen over opvoeding en onderwijs', in: *Over Multatuli* 35;70 (2013) 45-63, m.n. 45; Peter Derkx, 'De kern van het vrijdenken. Een reflectie na honderdvijftig jaar vrijdenkersorganisatie', in: *God noch autoriteit*, 263-273, m.n. 265-266. Hierin geeft Derkx als voorbeeld van een (volgens tijdgenoten) verouderde opvatting de empiristisch-positivistische wetenschaps- en filosofieopvatting die vrijdenkers in 1921 in hun statuten vermeldden. Voor de verspreiding van het darwinisme was met name de vrijdenker H. Hartogh Heijs van Zouteveen van belang, zie: Bart Leeuwenburgh, 'Darwin in domineesland. Een reconstructie van de wijze waarop geleerde Nederlanders

Voor de naoorlogse humanisten was epistemologische vernieuwing veel minder een prioriteit. Het ging hen om de opbouw van het humanisme als levensbeschouwing en om de gelijkberechtiging van humanisten. Wel vormden juist die missies aanleiding voor humanisten om opvoeding en onderwijs als aandachtspunt te nemen. Als het humanisme onkerkelijken moest helpen met vragen van zingeving en wereldbeschouwing, kon het niet om de opvoeding heen. Daar begon immers de opbouw van een levensbeschouwing. Ook met het oog op gelijkberechtiging werd onderwijs voor humanisten direct na de Tweede Wereldoorlog een aandachtspunt. Hervormde protestanten probeerden toen de openbare school opnieuw christelijk te maken. Dat konden humanisten niet accepteren. Bovendien hadden christenen in het onderwijs al een streepje voor doordat ze bij wet het recht hadden schoollokalen te gebruiken voor godsdienstonderwijs. Humanisten hadden een vergelijkbaar recht nog niet.⁷

Naast de relevantie van onderwijs en opvoeding voor het begrijpen van de geschiedenis van vrijdenkers en humanisten, kunnen we de vraag stellen naar de relevantie van vrijdenkers en humanisten voor een beter begrip van de geschiedenis van onderwijs en opvoeding. De socioloog Rein Zunderdorp, voorzitter van het Humanistisch Verbond in de periode 2005-2012, concludeert op basis van de formulering van humanistische opvoedings- en onderwijsidealen uit de jaren veertig en zestig dat het humanisme op het terrein van onderwijs baanbrekend en richtinggevend is geweest: 'Veel van de vroege humanistische idealen zijn inmiddels gemeengoed geworden', schrijft hij in 2006.⁸ Zunderdorps conclusie is weliswaar niet gebaseerd op een wetenschappelijke analyse, maar de overeenkomsten tussen de pedagogische idealen van humanisten en van pedagogen buiten het georganiseerd humanisme roepen desalniettemin vragen op. Net als de actieve rol die Nederlands eerste onderwijskundige Leon van Gelder (1913-1981) in het Humanistisch Verbond speelde. De bijdrage van humanisten aan ontwikkelingen in het onderwijs is echter nauwelijks onderwerp geweest van historisch onderzoek.

Vergelijkbaar hebben onderwijshistorici weinig aandacht gehad voor de rol van vrijdenkers. Wel laten enkele studies zien dat vrijdenkers het onderwijs niet ongemoeid lieten. Vrijdenkers waren in de negentiende eeuw bijvoorbeeld vertegenwoordigd in vooraanstaande organisaties voor openbaar onderwijs, zoals de 'Vereeniging Volksonderwijs' en de 'Nederlandsche

Darwins evolutietheorie filosofisch beoordeelden, 1859-1877' (Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008) 210-226.

7 Zie hiervoor de derde casus van dit onderzoek.

8 Rein Zunderdorp, 'Inleiding', in: *Vormingsonderwijs op humanistische grondslag. Naar de oprichting van het Centrum voor Humanistische Vorming* (Amsterdam: Humanistisch Verbond, 2006) 7-12, m.n. 12.

Openbare Onderwijzers en Hoofdonderwijzers Vereniging'. Ook kunnen we lezen dat het werk van de vrijdenker Multatuli gretig aftrek vond onder kwekelingen.⁹ In de literatuur worden deze constateringën echter niet uitgewerkt. De vraag wat de vrijdenkerij nu precies betekende voor de ontwikkeling van het (openbaar lager) onderwijs is dus nog verre van beantwoord. Dat geldt ook voor haar betekenis voor de onderwijsvernieuwing. Rond 1900 kwam de reformpedagogiek op, een progressieve beweging die het onderwijs beter wilde laten aansluiten bij de behoeften en interesses van het kind. In verschillende landen zien we relaties tussen onderwijsvernieuwers en vrijdenkersorganisaties of hun gedachtegoed, zoals Francisco Ferrer (1859-1909) die in het katholieke Spanje voor rationalistisch onderwijs ijverde en de pacifist en pedagoog F.W. Förster (1869-1966) die alvorens terug te keren tot het christendom actief was in de Duitse vrijdenkersbeweging. In eigen land stond de onderwijsvernieuwer Jan Ligthart in zijn jonge jaren bekend als vrijdenker. De eveneens bekende vrijdenker en onderwijzer A.H. Gerhard liet zich inspireren door de uitwerking van de progressieve pedagogiek van de socialist Paul Robin. De eerste Nederlandse schooltjes die reformpedagogische ideeën in de praktijk brachten ontstonden in een anarchistische omgeving, hoewel dit anarchisme christelijk geïnspireerd was.¹⁰ Deze voorbeelden wijzen op relaties tussen de vrijdenkerij en de onderwijsvernieuwing en doen de vraag rijzen welke rol vrijdenken en vrijdenkers precies hebben gespeeld in die vernieuwing.¹¹ De studies die wél primair ingaan op de bijdrage van vrijdenkers en humanisten aan opvoeding en onderwijs in Nederland zijn op één hand te tellen. Over vrijdenkers schreef Piet Hoekman in *God noch autoriteit*, de jubileumbundel bij het 150-jarig bestaan van De Dageraad, een hoofdstuk over de pedagogische ideeën van vrijdenkers. Eerder verrichtte Hoekman met Jannes Houkes onderzoek naar de vereniging De Weezenkas. De zojuist genoemde Gerhard richtte deze vereniging op in 1889 en stelde deze op het beginsel 'opvoeding zonder geloofsdogma'.¹² Beide studies leveren

9 Piet Hoekman, 'Vrij van "spokery"'. Vrijdenkers over opvoeding en onderwijs', in: *God noch autoriteit*, 192-217, m.n. 204-205; Philip Vermoortel, *De schrijver Multatuli* (Den Haag: Sdu, 1995) 19; Van der Meulen, *Multatuli*, 609-610.

10 Maurice De Vroede, 'Francisco Ferrer et La Ligue Internationale Pour l'Éducation Rationnelle de l'Enfance', in: *Paedagogica Historica* 19;2 (1979) 278-295; Horst Groschopp, *Dissidenten. Freidenkerij und Kultur in Deutschland* (Berlin: Dietz, 1997) 218-220; Barbara de Jong, *Jan Ligthart (1859-1916). Een schoolmeester-pedagoog uit de Schilderswijk* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996) 36-43; A.D.A.F. Visser, 'Zedelijkheid en zelfwerkzaamheid. (Christen-)anarchisten en theosofen en de "beweging" voor humanitair onderwijs 1902-1939' (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1995).

11 Zie ook: Alderik Visser, 'Aufklärung und Selbsterlösung. Friedrich Wyss und die weltliche Moralerziehung, 1874-1918', in: Detlef Horster en Jürgen Oelkers (red.), *Pädagogik und Ethik* (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2005) 67-86, m.n. 69.

12 Hoekman, 'Vrij van "spokery"'; Piet Hoekman en Jannes Houkes, *De Weezenkas. Vereni-*

waardevolle inzichten, maar beogen geen uitputtend overzicht van de pedagogische geschiedenis van de vrijdenkersbeweging. Het hoofdstuk van Hoekman behandelt bovendien een lange periode (75 jaar) en gaat met grote stappen door de eerste decennia van de vrijdenkersgeschiedenis, waardoor sommige vragen onbeantwoord blijven. De studie naar De Weezenkas is meer een verenigingsgeschiedenis dan een pedagogische geschiedenis. Bovendien plaatsen Hoekman en Houkes de pedagogische ideeën van de vrijdenkers amper in de pedagogische context van hun tijd.

Voor het naoorlogse humanisme is er alleen de studie van Carla van Baalen over de humanistische waardering van het gezinsleven. Hoewel Van Baalen ook ingaat op andere aspecten van het gezinsleven, komt deze studie het dichtst in de buurt van een pedagogische geschiedenis van de humanistische beweging.¹³ Afgezien van deze onderzoeken zijn er onderwijs-historische publicaties die niet het gedachtegoed of de rol van vrijdenkers en humanisten als hoofdonderwerp hebben, maar daar wel aandacht aan besteden. Voorbeelden hiervan zijn de proefschriften van Sjoerd Karsten over socialistische onderwijzers, A.H.W.M. Pelkmans over de samenwerkingsschool, Sjaak Braster over de openbare school en Wim Westerman over levensbeschouwelijk onderwijs. Karsten gaat in op Gerhard en de libertaire en christen-anarchistische onderwijzers rond 1900. Pelkmans en Braster gaan respectievelijk in op de rol van humanisten in discussies over de samenwerkingsschool en de identiteit van de openbare school. Westerman doet dit laatste ook, maar zoomt meer in op het levensbeschouwelijk onderwijs van die school.¹⁴ De laatste drie proefschriften besteden wel aandacht aan de inbreng van humanisten in enkele pedagogische debatten, maar gaan nauwelijks in op de beweegredenen van humanisten om hun inbreng te leveren of op de achtergrond van het humanistische gedachtegoed. Karsten besteedt aandacht aan enkele personen die ook in dit onderzoek een belangrijke rol spelen (met name Multatuli en Gerhard), maar zijn perspectief is voornamelijk politiek, niet levensbeschouwelijk.

ging op grondslag van het beginsel 'Opvoeding zonder geloofsdogma' 1896-1996 (Amsterdam: IISG, 1996).

- 13 Carla van Baalen, 'De humanistische waardering van het gezinsleven 1945-1970', in: Lily Boeykens en Karen François (red.), *Familie. Een humanistische benadering* (Brussel: VUB-Press, 1994) 163-186. Dieuwertje Bakker besteedt in haar proefschrift over humanistische opvoeding ook kort aandacht aan de geschiedenis van humanistische pedagogiek, zie: Dieuwertje Bakker, *Humanistisch levensbeschouwelijk opvoeden. Praktijken, principes, problemen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1994) 48-56.
- 14 Sjoerd Karsten, *Op het breukvlak van opvoeding en politiek. Een studie naar socialistische volksonderwijzers rond de eeuwwisseling* (Amsterdam: SUA, 1986); A.H.W.M. Pelkmans, *Samenwerkingsscholen in ontwikkeling. De geschiedenis van de samenwerkingsschoolgedachte 1945-1983 en een onderzoek naar de ontwikkeling van de samenwerkingsscholen voor voortgezet onderwijs* (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1984) m.n. 69-73; Sjaak Braster, *De identiteit van het openbaar onderwijs* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996) 162-171.

Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de geschiedenis van vrijdenkers en humanisten is op grond van het bovenstaande gerechtvaardigd. In dit proefschrift ga ik daarom in op zowel de ontwikkeling van de pedagogische ideeën van vrijdenkers en humanisten als hun bijdrage aan ontwikkelingen op het gebied van onderwijs. Dat doe ik in drie casestudies, respectievelijk over de vrijdenkersbeweging tussen 1855 en 1870, de vrijdenkers- en anarchistische beweging tussen 1910 en 1922 en de humanistische beweging tussen 1945 en 1970. De nadruk ligt telkens op de waarden en doelen die vrijdenkers en humanisten voor opvoeding en onderwijs formuleerden en de uitwisseling daarvan in debatten met andere onderwijzers en pedagogen. Daarbij ga ik ook in op onderwijsinitiatieven van vrijdenkers en humanisten om hun pedagogische doelen te verwezenlijken. In het vervolg van deze inleiding leg ik verdere verantwoording af voor deze methodologische keuzes. Ook besteed ik aandacht aan theoretische kwesties rondom het definiëren en onderzoeken van humanisme en de theorie van Nimrod Aloni over verschillende humanistische benaderingen in onderwijs en opvoeding.

1 Pedagogische doelen tussen autonomie en humaniteit

Het gaat in dit onderzoek om opvoeders en onderwijzers die vertrekken vanuit een specifieke levensbeschouwing. Het begrip ‘levensbeschouwing’ verwijst in het algemeen naar iemands visie op het leven. Ik definieer het hier iets preciezer als een meer of minder samenhangend geheel van opvattingen over wat waardevol (met betrekking tot ‘het ware, het goede en het schone’) en wat waar is, en dat zin- en richtinggevend is voor een persoon of groep. Het begrip ‘ideologie’ overlapt hier grotendeels mee, maar onderscheid ik van levensbeschouwing vanwege het politieke aspect dat in een ideologie overheersend is.¹⁵

In een levensbeschouwing spelen waarden een belangrijke rol. Waarden geven immers aan wat een individu of groep nastrevenswaardig vindt.

15 Voor vergelijkbare definities, waarin ook de inhoud (wat levensbeschouwing is) en de functie (wat levensbeschouwing doet), aan bod komt, zie: Ellen Hijmans en Adri Smaling, ‘Over de relatie tussen kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing. Een inleiding’, in: Adri Smaling en Ellen Hijmans (red.), *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing* (Amsterdam: Boom, 1997) 12-32, m.n. 15-19; J.C. Hordijk, *De democratie van het respect. Schoolstrijd, levensbeschouwing en politiek debat* (Delft: Eburon, 2001) 17-20; Peter Derkx, ‘Wat is humanisme?’, in: Paul Cliteur en Douwe van Houten (red.), *Humanisme. Theorie en praktijk* (Utrecht: De Tijdstroom, 1993) 99-114, m.n. 108-109; Bakker, *Humanistisch levensbeschouwelijk opvoeden*, 21-23. Bakker kiest in haar onderzoek voor een functionele definitie. Ik gebruik de termen ‘het ware, het goede en het schone’ hier zonder hun historische connotatie, zoals Hijmans en Smaling ook doen (p. 18). De *Dikke Van Dale* (14e editie, 2005) legt de nadruk op de politieke betekenis van het woord ideologie.